

Naoorlogs **sociaal-economisch beleid** doorgelicht

Lange tijd bekommerde de politiek zich over de ontwikkeling van sociaal-economisch kwetsbare regio's. Door het streven naar innovatieve topsectoren vallen deze echter tussen wal en schip.

Het kabinet Rutte presenteerde in 2011 het topsectorenbeleid, waarmee de rijksoverheid in negen sectoren van de Nederlandse economie gaat investeren.¹ Het topsectorenbeleid is het voorlopige huzarenstuk in de nieuwe economische politiek, die zich volledig op zogenaamde *hotspots* concentreert. Dit zijn plaatsen met economische bedrijvigheid, waarvan politici en beleidsmakers veronderstellen dat er veel groei te behalen is. Zo worden Schiphol en de Rotterdamse haven geacht de internationale concurrentie het hoofd te bieden. Tegenover *hotspots* staan *coldspots*, de gebieden zonder competitieve, economische dynamiek. Er is weinig groei, meer werkloosheid en een weinig rooskleurig ondernemersklimaat. Het begrip *coldspots* speelt buiten dit artikel nauwelijks een rol. Ook in het nationale beleidsdiscours is er weinig aandacht voor de ontwikkelingsproblematiek van perifere regio's, die vooral aan de randen van Nederland liggen. Dat was in het verleden anders. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een regionaal-economisch beleid, gericht op het versterken van regio's die achterop raakten ten opzichte van de nationale economie. Dit beleid werd door het Keynesiaanse gedachtegoed gedomineerd: waar de markt faalt, heeft de overheid een taak. De regio had gewicht in de Tweede Kamer en bijgevolg ook op het ministerie van Economische Zaken. In deze tijd is er niet veel van deze status meer over. Feitelijk gezien voert de rijksoverheid geen regionaal-economische politiek meer. Waarom is deze tak van de Westeuro-

pese welvaartsstaat in de afgelopen veertig jaar gesnoeid?

Industriepolitiek

Ideeën over regionale ontwikkeling waren en zijn een afgeleide van algemeen heersende opvattingen over economische groei. Na de Tweede Wereldoorlog stond de economische politiek in het teken van industrialisatie. Fabrieken moesten de nationale economie sterk maken en de groeiende bevolking van em-plooi voorzien. Daarom voerde de overheid een voorwaardenscheppend beleid, dat uit de aanleg van infrastructurele werken en onderwijs bestond en uit financiële instrumenten als subsidies en belastingvoordelen. Met Verhagens topsectorenbeleid wordt eveneens beoogd de voorwaarden voor economische vernieuwing te scheppen. Maar het verschil is, dat dit beleid zich niet op economisch kwetsbare regio's richt.

In 1948 werd juist een regionaal accent aan het economisch beleid gegeven. Directe aanleiding was de sociale nood in de gemeente Emmen, veroorzaakt door de ineenstorting van werkgelegenheid in de veengraverij. De overheid verbeterde de rijksweg Emmen-Zwolle, liet dertig bruggen bouwen en pakte de Hooogeveense Vaart aan. Dit Welvaartsplan Zuid-oost Drenthe zou het model worden voor acht andere ontwikkelingsgebieden.² Deze werden op basis van werkloosheidscijfers en prognoses van de bevolkings-groei aangewezen. In de ontwikkelingsplannen werden regionale infrastructuurwerken aangekondigd, die op de nieuw aan te leggen industrieterreinen werden afgestemd. In het ontwikkelingsgebied Zuidwest-Groningen werd bijvoorbeeld een snelweg met daaraan twee industrieterreinen aangelegd. In de planning

¹ Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, *Naar de top: de hoofdlijnen van het nieuwe bedrijfslevenbeleid*, Tweede Kamer, 4 februari 2011.

² Ontwerp van wet tot wijziging tiende hoofdstuk der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 10 oktober 1951, Tweede Kamer, zittingsjaar 1951-1952, nr. 2322, 1-3.

en uitvoering van maatregelen werkte het ministerie van Economische Zaken nauw samen met de provincies, die met hun eigen bestuurders en ambtelijk apparaat de hoofdlijnen van het ministerie nauwgezet uitwerkten.

De regionale industriepolitiek werd vanaf eind jaren vijftig verder uitgebouwd met vestigingspremies, subsidies voor ondernemers die fabrieken in de ontwikkelingsregio's bouwden. Hiervan profiteerden de drie noordelijke provincies, evenals Zuid-Limburg, de kop van Noord-Holland en delen van Zeeland en Brabant. Medio jaren vijftig werd regionaal-economisch beleid aan het ruimtelijk spreidingsbeleid van de bevolking gekoppeld.

Rijksplanologen verspreidden in 1956 het schrikbeeld van een misvormd land, waarin de Randstad overontwikkeld en overig Nederland onderontwikkeld was.³ Zij pleitten voor bevolkingsspreiding met economische argumenten. Een overvol West-Nederland zou namelijk fileproblemen opleveren, terwijl problemen met de werkgelegenheid in overig Nederland eveneens schadelijk was voor de nationale economie. Om de 'harmonische ontwikkeling' van het land te waarborgen, moest de bevolking beter over het land worden verdeeld.

Spreidingsbeleid

Zo werd vanaf eind jaren vijftig een spreidingsbeleid opgebouwd zonder dat er fundamenteel nieuwe instrumenten aan de gereedschapskist van de overheid werden toegevoegd. Het regionaal industriebeleid bleek namelijk zeer geschikt te zijn voor het nastreven van bevolkingsspreiding. Fabrieken zorgden immers voor stuwende werkgelegenheid, die op haar beurt ook weer banen in de handel en dienstverlening schepte. Fabrieksarbeiders zouden hun kinderen naar school sturen en hun boodschappen in de daartoe aangewezen 'ontwikkelingskernen' doen.

Deze kernen werden daarom als 'trekpaarden' van het omliggende gebied betiteld. Dit was de theorie die in de praktijk goed heeft gewerkt. Plaatsen als Emmen en Drachten hebben zich in de jaren vijftig en zestig daadwerkelijk tot economische, sociale en culturele centra van de regio ontwikkeld. Ook in economische studies wordt het regionale industriebeleid over het algemeen positief beoordeeld.⁴

Maar er is geen beleid dat eeuwig stand houdt. Vanaf

Strokkartonfabriek De Toekomst II bij de Groningse plaats Scheemda

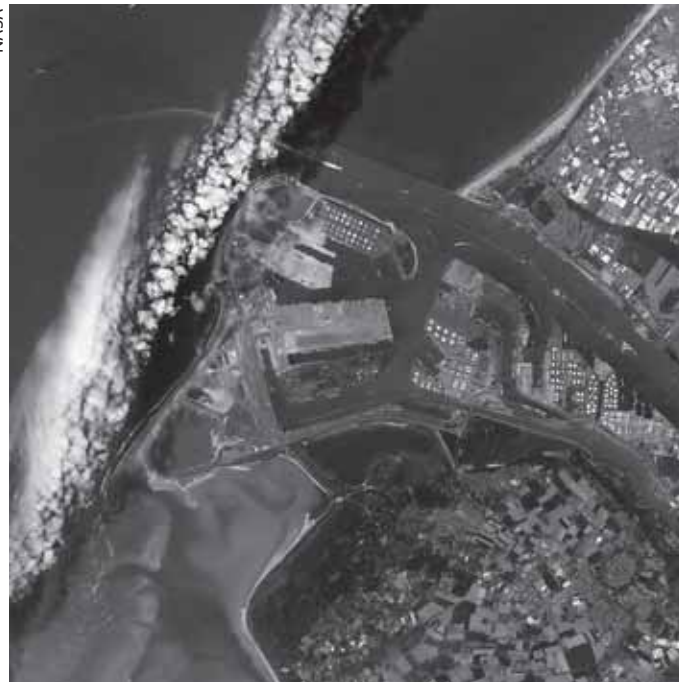
het einde van de jaren zestig veranderde de maatschappelijke context waarin het regionale industriebeleid zich kon ontplooien. Een scherpe daling van het geboortecijfer ten opzichte van voorgaande decennia zorgde voor een demografische trendbreuk. Hierdoor raakte het schrikbeeld van de overvolle Randstad uitgewerkt en werd de belangrijkste pijler onder het spreidingsbeleid ondergraven.

Het regionaal industriebeleid bleek zeer geschikt voor het nastreven van bevolkingsspreiding

De meest ingrijpende veranderingen voltrokken zich in het bedrijfsleven. De buitengewoon hoge groeicijfers van de naoorlogse economie hingen nauw samen met het lage loonbeleid, gecombineerd met de toestroom van kennis en kapitaal. Eind jaren zestig leek de rek uit deze groeifactoren te zijn verdwenen.⁵ Bovendien vonden industrieel vervaardigde massa-goederen, zoals koelkasten en televisies, minder afzet, omdat markten verzadigd raakten. Daar bovenop kwamen de oliecrises van 1973 en 1979, waardoor de benzineprijs in sommige gevallen met driehonderd procent steeg.

- 3 Rijksdienst voor het Nationale Plan & Centraal Planbureau, *Het westen... en overig Nederland. Ontwikkeling van de gebieden buiten het westen des lands*, 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij 1956.
- 4 Stichting voor Economisch Onderzoek, *De effectiviteit van regionaal beleid in wetenschappelijk onderzoek vanaf 1970*, Amsterdam: SEO 2004.
- 5 D.H. Aldcroft, *The European economy 1914-2000*, London en New York: Routledge 2002, p. 202.

Noodgedwongen raakten industriële ondernemers in een proces van fundamentele herorientatie. Niet zelden moesten fabrieken hun poorten sluiten. In sommige regio's verdwenen nagenoeg hele sectoren, zoals de textiel in Twente en de strokartonindustrie in Oost-Groningen. Veel ondernemers veranderden hun bedrijfsstrategieën. Bestaande productieprocessen werden kritisch te-

Sterke gebieden, zoals de haven van Rotterdam, moesten sterker gemaakt worden

gen het licht gehouden en er werd in de kosten gesneden. Dit ging vaak ten koste van de arbeidsintensieve nijverheid. Er werd gesaneerd, geïnvesteerd in automatisering en productieprocessen werden verplaatst naar opkomende economieën in Zuid-Europa en Zuidoost-Azië. Hierdoor verdween veel bedrijvigheid, waar juist de regionale economie van had geprofiteerd.

Innovatie

Hoe gingen toenmalige betrokkenen met deze maatschappelijke veranderingen om? Welke veranderingen werden ingezet die uiteindelijk tot het actuele beleid, gericht op sterke sectoren, leidden? Terugkijkend op de jaren zeventig zijn er twee lijnen te schetsen. De eerste reactie bestond uit intensivering van het spreidingsbeleid. Er werden nieuwe instrumenten aan het beleid toegevoegd, zoals het overplaatsten van rijksdiensten van het westen naar het zuiden en het noorden. Deze maatregel bleek zeer effectief te zijn, maar gaf het regionaal-economisch beleid ook een slechte naam, vooral onder werknemers die moesten migreren. De verhuizing van de PTT-directie bracht bijvoorbeeld veel banen en investeringen in Gronin-

gen, maar daaraan ging wel een guerrillastrijd tussen Groningers en Hagenaars vooraf. Het aanzien van regionaal-economisch beleid leed verdere schade door industriële projecten die, ondanks financiële steun van de overheid, mislukten. In de tweede reactie werden heersende opvattingen over regionale ontwikkeling kritisch tegen het licht gehouden. De idee dat ondermaats presterende gebieden met industriesubsidies tot ontwikkeling kwamen, werd door regionaal economen ter discussie gesteld.⁶ Op de achtergrond speelde de toenemende invloed van Joseph Schumpeter (1883-1950). Deze Oostenrijks-Amerikaanse econoom herleidde economische groei tot combinaties van factoren, zoals technologisch vernuft en de kwaliteit van werknemers. Economische groei ontstond volgens hem uit vernieuwing van individuele factoren en combinaties daartussen. Deze denkbeelden boden zowel een analyse als een antwoord op de kwakkelende economie in Europa. In het kielzog van economen beargumenteerden politici en beleidsmakers, dat investeringen in nieuwe productieprocessen noodzakelijk waren om het verouderde bedrijfsleven nieuw leven in te blazen. Namens de regering adviseerde de Commissie-Wagner vooral in hoofdaandachtsgebieden te investeren.⁷ Het economisch vernieuwingsstreven, waaraan allengs het begrip 'innovatie' werd gekoppeld, kreeg zodoende een sectorale aanpak in het economisch beleid. De idee hierachter was, dat het beleid zich niet met slecht renderende bedrijfstakken moest bezighouden, maar zich op bedrijfsactiviteiten met economische potentie moest concentreren. In de befaamde woorden van Wagner: *'Don't back the losers, but pick the winners'*.

6 JJ. van Duijn, De betekenis van een innovatie-georiënteerd beleid, *Beleid en maatschappij* 6 (1979), 162-171.

7 Adviescommissie inzake het industriebeleid, *Een nieuw industrieel elan*, zonder plaats, juni 1981.

Op eigen kracht

De nadruk op innovatie in de economische politiek kreeg vanaf eind jaren zeventig een vertaling in het

regionaal-economisch beleid. Onder de pakkende slagzin 'regio's op eigen kracht' werd elke regio geacht één of meerdere kansrijke sectoren te bezitten. In plaats van algemene industriesubsidies moest het regionaal beleid deze sectoren gericht met specifieke projecten en programma's ondersteunen. De focus op industrie werd gedifferentieerder. Politici, beleidsmakers en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven besteedden meer aandacht aan het type bedrijvigheid dat zij wilden stimuleren. Dit leidde er ook toe, dat andere sectoren dan de industriële sector in het vizier van het regionaal-economisch beleid kwamen. Zo ontstonden in de loop van de jaren tachtig specifieke programma's voor de dienstverlenende sector en het toerisme.

De theoretische breuk met het regionaal industriebeleid werkte nu ook door in de praktijk van programma's en projecten. Het stimuleren van de kennis-economie door het bevorderen van netwerken en innovatieve projecten nam de plaats in van industriepremies en infrastructuursubsidies. Omdat de achterliggende doelstelling van dit beleid op het vernieuwen van economische activiteiten in daartoe aangewezen gebieden was gericht, kunnen we dit beleid als regionaal innovatiebeleid bestempelen. Vanaf de eerste sporen in de jaren tachtig tot en met het Verhagens topsectorenbeleid werd dit regionaal innovatiebeleid verder uitgebouwd.

De overgang van regionaal industriebeleid naar regionaal innovatiebeleid had naast inhoudelijke ook politieke gevolgen. Oude steunregio's raakten hun politieke voorkeurspositie, die zij ten tijde van het spreidingsbeleid genoten, sluipenderwijs kwijt. Om dit proces te kunnen doorzien, moeten we terugrijpen op het nieuwe en algemene economisch beleid van de regering. Het startpunt van dit beleid lag niet in de zorg om regionale ontwikkeling, maar in het streven naar versterking van de nationale concurrentiekracht. De Nederlandse economie moest worden vernieuwd, zodat ons land zijn sterke positie in de Europese en de mondiale economie zou behouden. In lijn met de idee dat de investeringen zich op bedrijfsactiviteiten met economische potentie moesten concentreren, richtte het innovatiebeleid zich op de sterke sectoren van de Nederlandse economie. Het selecteren van economische winnaars door politici en beleidsmakers was echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. Wie of wat bepaalde welke sector kansrijk was, niet alleen in het heden maar ook in de nabije toekomst?

Het antwoord op deze vraag bleek vatbaar te zijn voor de impliciete aanname, dat de sterke sectoren in de grote steden lagen, sterke gebieden moesten sterker gemaakt worden. Zonder hiervoor harde bewijzen te hebben, werd van deze gebieden aangenomen dat zij de meeste groei genereerden.

Het nieuwe economisch beleid streeft naar versterking van de nationale concurrentiekracht

Een geografische *bias* werkte zo in het voordeel van bepaalde delen in Nederland. Voorop stonden Amsterdam en Rotterdam, waarvan de luchthaven, respectievelijk zeehaven met een internationale functie van *mainport* werden verbonden. Ook Eindhoven deed het goed als gevolg van het Philips-imperium en de daarvan afgeleide bedrijvigheid. Andere steden kregen eind jaren tachtig erkenning als stedelijk knooppunt, een concept met een sterke economische inslag uit de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening.

Onrecht aan oude beleid

Het is interessant na te gaan hoe de opbouw van het voorwaardenscheppende, regionale innovatiebeleid gepaard ging met de discursieve afbraak van het oude regionale industrie- en spreidingsbeleid. De nota's over regionaal-economisch beleid, die in de jaren tachtig en negentig uitkwamen, begonnen vaak met een reflectie op het verleden. Daarin werd het oude regionaal beleid voorgesteld als de manier waarop het niet moest:

(...) de evolutie van het meer traditionele regionaal-economisch beleid [kan] worden omschreven als een beweging naar een meer bescheiden opstelling, van regio's die 'dreven op de Haagse kracht' naar 'regio's op eigen kracht'.⁸

Begrippen als 'structuurzwak' of 'achtergebleven regio's' werden uit het discours geweerd, omdat zij afleidden van datgene waar het werkelijk om ging: de sterke kanten van de regionale economie. Dat economische potenties door de regio zelf (h)erkend en verder uitgebouwd moesten worden, had tot gevolg dat

8 Ministerie van Economische Zaken, *Regio's zonder grenzen. Het regionaal-economisch beleid voor de periode 1991-1994*, 's-Gravenhage, 25 juni 1990, Tweede Kamer, zitting 1989-1990, nr. 21571, 1-2, p. 7.

ationale steunprogramma's met wantrouwen tegemoet werden getreden. Steun impliceerde immers zwakheid en juist het denken in termen van zwakte paste niet meer in het ontwikkelingsdiscours.

Zonder het regionale industriebeleid was het economische contrast vele malen groter geweest

Vanuit het eerder geconstateerde succes werd het oude beleid hiermee onrecht aangedaan. Feitelijk werd een ideologisch geladen stroman gecreëerd, die een legitimatie bood voor 'kansenbeleid' gericht op sterke sectoren. Dat de afwaardering van het oude weinig weerwoord kreeg, bijvoorbeeld van de oude steunregio's, heeft ermee te maken dat er geld naar hun regionale economie bleef stromen. Delen van dit budget werden in nieuw beleid geïnvesteerd. Maar in weerwil van de beleidstaal rondom 'regio's op eigen kracht' werden oude instrumenten, zoals de Industrie Premiereregeling uit 1967, gecontinueerd. Dat oude steunregio's nu door (vermeende) krachtregio's werden overschaduwd, deed pijn, maar die pijn werd dus wel verzacht.

Eigen werkelijkheid

Er is echter een dieper liggende oorzaak voor de reden dat het industrie- en spreidingsbeleid in diskrediet konden worden gebracht. De bonte verzameling van wensbeelden over ruimtelijke ordening had een eigen werkelijkheid gecreëerd. Regionale bestuurders ontvingen met enthousiasme de nationale nota's in hun ambitie van bevolkings spreiding een kans voor economische ontwikkeling te maken. Maar in de jaren zeventig bleek het gekoesterde eindbeeld, namelijk het inlopen van de economische verschillen tussen het westen en overig Nederland, steeds moeilijker realiseerbaar te zijn. De kloof werd groter in plaats van kleiner. Oude verwachtingen werden teleurgesteld. Als onbedoeld gevolg van deze teleurstelling ontstond de hardnekkige mythe, dat het oude beleid was mislukt. De mythe van de mislukking staat in weerwil van de feiten. De regionale ontwikkelingskernen, die na de Tweede Wereldoorlog werden aangewezen, hebben zich daadwerkelijk tot demografische en eco-

nomische groeicentra met een positieve uitstraling op het omliggende gebied ontwikkeld. Het probleem van sociaal-economische kwetsbaarheid en gebrek aan regionale dynamiek was niet verdwenen, maar zonder het regionale industriebeleid was het economische contrast tussen oude steunregio's en sterke, stedelijke centra van het land vele malen groter geweest.

Een vergelijking met het regionale beleid in Duitsland leert bovendien dat Nederland het er goed vanaf bracht.⁹ De naoorlogse ontwikkelingsplannen in Nederland vallen op door hun gedetailleerde en samenhangende aanpak. Dit was het resultaat van nauwe samenwerking tussen het ministerie van Economische Zaken en de provincies. Het ministerie gaf de hoofdlijnen aan en provinciale bestuurders en ambtenaren werkten ze uit. De bestuurlijke afstand tussen rijksoverheid en regio was in Duitsland veel groter, zodat het regionaal beleid er veel algemener en minder krachtig was. Het beleid werd op hoofdlijnen op Bonds niveau bepaald, regio's hadden geen mogelijkheid dit beleid verder in te vullen.

Paradox

De afgelopen vier decennia voltrokken twee processen in de economische politiek zich tegelijkertijd. Dat is ten eerste de stapsgewijze transformatie van industriebeleid naar innovatiebeleid en ten tweede het in diskrediet brengen van het naoorlogse regionaal ontwikkelingsbeleid. Deze processen samen hebben gezorgd voor een paradoxale omkering in ons regionaal-economisch beleid. Tot begin jaren zeventig was dit beleid volledig op ondermaats presterende regio's gericht. Daarna veranderde de doelstelling. Niet langer de 'zwakke' regio's stonden centraal, maar de 'sterke' regio's kregen de overhand. Regionaal-economisch beleid werd een kansenbeleid, bedoeld om sterke sectoren van de Nederlandse economie (*clusters*) sterker te maken.

Uit deze beleids geschiedenis blijkt enerzijds het belang dat wij aan een economisch sterk Nederland hechten, dat de concurrentie met het buitenland aan kan. Het gaat om nationale welvaart en ook om aanzien in Europees en mondiaal verband. Anderzijds hebben we lange tijd gevonden dat sociaal-economische verschillen in Nederland niet al te groot mochten worden. Deze waarden hebben met territoriale rechtvaardigheid te maken en met de idee dat het voor iemands toekomstperspectief niet mag uitmaken, waar hij of zij is geboren.

⁹ M. Molema, *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000*, Assen: Van Gorcum 2011.

Hoewel de eerste waarde in de economische politiek nu de overhand lijkt te hebben, is de tweede niet van het toneel verdwenen. Regelmatig is er aandacht voor regio's die economisch kwetsbaar zijn of in elk geval niet voor *hotspot* doorgaan. Soms weten regionale politici en bestuurders hun lobby in nieuwe ontwikkelingsbudgetten te verzilveren. Dit was bijvoorbeeld het geval in Noord-Nederland, dat aan het einde van de jaren negentig een structuurversterkend pakket van maatregelen met de regering afsprak. Dit Kompasprogramma heeft voor goede investeringen gezorgd.¹⁰ Tegenover zulke programma's kunnen we, hoe nuttig ook, niet kritiekloos blijven. Want wat we op nationale schaal zien gebeuren, herhaalt zich op regionale schaal. Ontwikkelingsbudgetten stromen er vaak naar economische centra, die sterk zijn in de regio of in elk geval sterk worden geacht. De gebieden die daadwerkelijk kwetsbaar zijn en waar gebrek aan werkgelegenheid en (sociaal) kapitaal is, worden het kind van de rekening. Veel regionale politici en bestuurders zijn in de beleidstaal, gericht op economische kansen en mogelijkheden, meegegaan. Ook zij willen datgene wat al sterk is, sterker maken. Het verdient aanbeveling in de toekomst kritischer te zijn bij de verdeling van regionale ontwikkelingsbudgetten, zodat deze investeringen ook daadwerkelijk in de *coldspots* terecht komen.

Besluit

Regionaal-economische politiek was na de Tweede Wereldoorlog gericht op het scheppen van voorwaarden voor economische groei. De antwoorden op de vraag waar die groei te behalen was, zijn de afgelopen vier decennia sterk veranderd. Vanaf de jaren zeventig

maakte regionaal industrie- en spreidingsbeleid plaats voor regionaal innovatiebeleid. Projectsubsidies stroomden naar sectoren die economisch sterk werden geacht. Consequent waren de ministeriële ambtenaren en Haagse politici niet. Het oude regionale industrie- en spreidingsbeleid werd namelijk in diskrediet gebracht. Dit beleid steunde op de naïeve idee, dat de overheid economische ontwikkeling kon sturen.

De gebieden die daadwerkelijk kwetsbaar zijn worden het kind van de rekening

Toch is de zwanenzang over het regionaal industrie- en spreidingsbeleid niet terecht. Uit de regionale politiek van weleer kunnen we leren, dat de overheid het economisch proces succesvol kan beïnvloeden. Samenwerking tussen rijksoverheid en provincies bleek effectief te zijn, ook al werden niet alle wensen verwezenlijkt.

Deze conclusie is een steun in de rug voor Verhagens topsectorenbeleid. Ook dit beleid gaat er immers van uit, dat de overheid de economie kan sturen. Maar deze steun in de rug gaat wel ten koste van sociaal-economisch kwetsbare gebieden, de *coldspots*. In het topsectorenbeleid domineert de waarde van sterker maken van wat al sterk is. Hierdoor sneeuwt een oude waarde onder, namelijk het ondersteunen van dat wat minder sterk is. ■

¹⁰ Samenwerkingsverband Noord-Nederland, *Kompas voor het Noorden. Ruimtelijk-economisch ontwikkelingsprogramma Noord-Nederland 2000 t/m 2006*, 21 december 1999.

Burgerperspectieven

P. Dekker, J. den Ridder & P. Schnabel, *Burgerperspectieven*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2012.

We zijn er als volk van Nederland dit jaar niet vrolijker op geworden. De stemming over de economie is somber, ook de tevredenheid met de Haagse politiek daalde. Minder dan een kwart van de bevolking vindt dat het met ons land de goede kant opgaat. Ondanks al deze collectieve somber-

heid blijft de tevredenheid met het eigen leven onverminderd hoog: 89% is tevreden met de gezondheid en de belangrijkste dagelijkse activiteiten en 82% met de eigen financiële situatie, al maken zich steeds meer mensen zorgen over hun inkomen. Het vertrouwen in het huidige kabinet is evenwel onverminderd, de helft van de Nederlanders steunt het. De manier waarop we samenleven is en blijft echter het grootste maatschappelijk probleem van Nederland en heeft voor burgers dan ook de hoogste prioriteit.

Voor de oplossing daarvan kijken mensen niet alleen naar de regering, maar vooral naar de samenleving zelf. Andere prioriteiten zijn de ouderdagsvoorziening, oorlog en terrorisme, criminaliteit en gezondheidszorg. Ook vinden Nederlanders dat de overheidsfinanciën, de werkloosheid, armoede en inkomenszekerheid zorgen baren. Als er toch bezuinigd moet worden, denken ze vooral aan defensie, ontwikkelingssamenwerking, integratie, kunst en cultuur.